

ywer«. ²⁰ Situationen er altså den, at hvis kronen fik de fornødne skatter af selvejergodset, skulle ingen retsforfølges. Men var dette ikke tilfældet – hvis det lå øde hen – kunne kronen lade arvingerne til dette gods dele til stavns, indtil en af arvingerne overtog godset, eller – hvad der er principielt afgørende i denne sammenhæng – solgte godset, – en mulighed, som forordningen jo udtrykkeligt nævner. Som det ses, svarer 1466-forordningen i høj grad til problematikken i 1410-dommen. Arvegårdspligten ses også fastslået i en dom fra 1466. ²¹

Den senmiddelalderlige agrararkrise fik således alvorlige følger for selvejerne: nødvendigheden af at alle bondebrug var besat og dyrket pålagde således selvejerne en dyrknings- og arvegårdspligt, som i realiteten pålagde dem stærke tvangsbånd, for så vidt som de personligt kunne tvinges til at overtage dyrkningen af jord, medmindre de kunne afhænde dette. Sidstnævnte, afgørende forhold, viser, at de kongelige fordringer primært gjaldt selvejerbondegodset, og kun sekundært selvejerbønderne som personer, hvilket afgørende adskiller selvejernes forhold fra fæstebøndernes under vornedskabet, idet sidstnævnte gruppe personligt var bundet til stavnen.

Dette gælder i det 15. århundrede og i begyndelsen af det 16. århundrede. Sluttelig skal dog inddrages et kongeligt brev fra 1532 vedrørende de lollandske forhold: de lollandske bønder havde klaget over at »frye self eygere bønder sønner platzses och deelis attbygge paa kronens« gods, men i det kongelige svarbrev hed det, at hvis en selvejer kun havde én søn (der skulle overtage gården) da kunne denne ikke tvinges til at over-

tage gårde på krongodset, men havde selvejeren flere sønner, da skulle de – bortset fra den, som skulle overtage den fædrene gård – love den kongelige embedsmand, at de ikke ville »flytte aff gotzszet anderstedtzs attboe oc bygge endt paa wortt och kronens«. ²² Der er her tale om et regulært stavnsbånd, men denne praksis ses ikke at være blevet udbredt andetsteds end på Lolland, hvorfor der formentlig er tale om en undtagelsesvis, og, for så vidt som bønderne klager over den kongelige politik, rimeligvis ny praksis. ²³

1532-tilfældet er en sen undtagelse. De senmiddelalderlige selvejeres afhændelsesmulighed af jorden/gården, som Hertz og Bøgh ganske ser bort fra – uagtet at den eksplicit nævnes i 1410-dommen og i 1466-forordningen samt at talrige adkomstbreve viser, at selvejerne frit kunne afhænde deres gårde til hinanden – viser, at der principielt ikke var tale om nogen personlig pligt eller tvang for selvejerne til at forblive på stavnen, således som det var tilfældet med fæstebønderne indenfor vornedskabets område. Bøgh og Hertz presser derfor kildematerialet for hårdt. Det er uheldigt og misvisende at tale om eksistensen af et selvejerstavnsbånd i 1400-tallet. Et sådant stavnsbånd eksisterede ikke.

Esben Graugaard: Feudalisme/kapitalisme og fattigloven af 1803

»Western civilisation is strictly speaking rural: towns only represent a later phenomenon, their form and material physiognomy conserving their rustic origins«.

(G. Roupnel, 1954)¹

20. Aarsberetninger, p. 68. Det er forkert når Ladevig Petersen i Dansk Social Historie, Bd. 3. 1980 p. 172 skriver, at forordningens §5 gjaldt fæstebønder, – terminologisk såvel som indholdsmæssigt er der ingen tvivl om at paragraffen vedrørte selvejerbonde/godskategorien.

21. Diplomatarium Christiærni Primi. Udg. v./C. F. Wegener. 1856. nr. 133. Tilsvarende fiskale hensyn gør sig gældende, når kongen i 1466 tillod at ingen borger i Århus skulle tvinges til at overtage selvejergods (som de ejede), når der deraf blot erlagdes »fwlt«, – jfr. J. R. Hübertz (Udg.) Aktstykker vedkommende Staden og Stiftet Aarhus. Kbh. 1845, p. 26.

22. Kr. Erslev, Kong Frederik den Førstes danske Registanter. Kbh. 1878, 29/6 1532.

23. Jfr. også Jørgensen, op.cit. p. 480.

1. Merrington J., »Town and Country in the Transition to Capitalism«, s. 171. Artikel i »The Transition from Feudalism to Capitalism«, red. R. Hilton, London 1976.

1. Land – by

Ud fra betragtninger over problematikken omkring overgangen fra en feudal til en kapitalistisk samfundsform i det danske samfund, foretager Tyge Krogh i Fortid og Nutid XXIX 1982 s. 647ff. i artiklen »Fattigvæsen og arbejdstvang« en analyse af fattigvæsenets udvikling i Kalundborg i perioden 1790–1840. Centralt i artiklen står tesen om fattiglovgivningen af 1803 som et resultat af det danske samfunds økonomiske udvikling fra en feudal til en kapitalistisk økonomi, nok så meget som et resultat af tidens humanistiske tanker med rødder i den franske revolution. At Danmark økonomisk var et overgangssamfund i 1803 er jeg enig med T. K. i, og dog mener jeg artiklen bør/kan problematiseres ud fra samfundets daværende demografiske og erhvervs-mæssige struktur.²

Analysens udgangspunkt, Kalundborg, er problematisk på den måde, at købstadens økonomi var mere dynamisk og i højere grad kapitaliseret end det var tilfældet i landsøgnene, hvor økonomien havde en tendens til at være statisk og passiv. Måske var det for skarpt når F. Braudel formulerede det således, at kapitalisme og byer i alt grundlæggende var den samme ting i de vestlige samfund, og dog rummer formuleringen den rigtige kerne, at netop borgerskabet i byerne kendetegnedes ved frigørelse fra den feudale økonomi og dens produktionsmåde, lige som erhvervsstrukturen i byerne fremmede dannelse af en decideret lønarbejderklasse.³

Købstadens økonomiske forhold er imidlertid ikke repræsentativ for den tids Danmark. Langt de fleste mennesker boede, da fattigloven gennemførtes i 1803, på landet. Ifølge folketællingen af 1801, var der ialt 930.000 danskere; af disse boede 735.344 på landet og 194.656 i byerne. Altså var knap en fjerdedel af befolkningen underlagt en byøkonomi. Ud fra dette forhold skal TK's tese i det følgende kommenteres.

2. Bonde mellem feudalisme og kapitalisme

Den materialistiske historieteori, som er TK's teoretiske udgangspunkt, forudsætter forandring i basis (produktionsmåden) før ændringer i overbygningen, i dette tilfælde lovgivningen, kan finde sted. I denne sammenhæng er spørgsmålet så, om en sådan forandring havde fundet sted i det agrare Danmark omkring 1803. Som nævnt ovenfor, er der ingen tvivl om, at der på dette tidspunkt var udviklet en form for handelskapitalisme i byerne, men hvordan så situationen ud i det typiske Danmark, i landsøgnene?

Landbefolkningen var ifølge folketællingerne af 1801 inddelt i følgende kategorier: (tallene inkluderer den kvindelige del af befolkningen):

gårdmænd:	261.397
husmænd med jord:	142.980
tjenestefolk:	123.148
husmænd uden jord:	76.917
daglejere:	33.630
inderster:	22.828
almisselemmer:	19.480
godsejere:	4.460

Ud fra en produktionsmæssig analyse ville det være fristende at karakterisere godsejerne og gårdejerne som landsøgnets kapitalistklasse. Et sådant standpunkt problematiseres imidlertid af den differentierede husmandsgruppe, der i en vis udstrækning besad produktionsmidler. Statistikerens Falbe-Hansen beskrev situationen således:

»– ved Begyndelsen af det 19de Aarhundrede omtrent de 3/5 af Landets Husmænd besad Jord i Eje eller Brug, medens det en Menneskealder tidligere havde været en Undtagelse.«⁴

Vel havde husmændene ved udskiftningen mistet fordelene ved landsbyens fællesarealer,

2. At TK selv er klar over dette fremgår af s. 663 2. spalte øverst.

3. Merrington J., op.cit., s. 172.

4. Falbe-Hansen V./Scharling W., »Danmarks Statistik«, Kbh. 1887, bind 2, s. 142.

bl.a. til græsning, men mange af dem fik til gengæld så meget jord, at de kunne leve heraf, eller kun i begrænset omfang havde behov at tage arbejde på gårdene eller godserne. Og som det vises nedenfor, fungerede mange husmænd tillige som landsbyens håndværkere; en virksomhed der ideologisk placerede dem i et ingenmandsland, idet de ingen mester havde over sig, og heller ikke beskæftigede svende. Bevidsthedsmæssigt har de formodentlig følt sig knyttet til den gårdmandstand de fleste af dem trods alt havde slægtsmæssige forbindelser med.

Går vi frem til året 1812, altså efter fattigreformernes gennemførelse, har vi følgende mere uddybende karakteristik af erhvervsstrukturen på landet, der samtidig viser hvor statisk denne var.⁵ Også her er kvinderne inkluderede:

gårdmænd:	261.408
husmænd med jord:	142.919
tjenestefolk:	123.147
husmænd uden jord:	76.784
daglejere:	34.031
inderster:	22.838
almsselemmer:	19.480
kunstnere og håndværkere:	15.410
kirkebetjente:	12.592
søfarende, fiskere og skippere:	9.122
godsejere, avlsbrugere, bestyrere:	4.460
møllere, kromænd, landkræmmere:	5.390
borgerlige embedsmænd:	2.592
fabrikanter:	2.335
pensionister:	2.203
andre:	715
rentenerere:	459

På trods af gårdmandsgruppens konstante antal, er der i de 11 år mellem tallene alligevel sat en udvikling igang, der ikke afspejles i

Begtrup's tal: overgangen til selveje. Og overgangen til selveje er en central forudsætning for, at man kan erklære den feudale produktionsmåde for afskaffet: gårdmanden er selv ejer af sine produktionsmidler, og skal ikke længere yde arbejds- eller pengereente til godsejeren. Udviklingen mod selveje tog til omkring århundredskiftet, altså netop på fattigreformernes tid, men det var ikke en proces, der udspandt sig homogent over hele landet.⁶ I forhold til Jylland var øerne med de store godskomplekser forsinkede i denne udvikling. At der var tale om en lang udvikling viser følgende tal:

			tdr.htk.
1835:	41.695	selvejergårde	med 177.087
	24.795	fæstegårde	– 137.410
1850:	21.538	–	– 113.512
1869:	9.216	–	– 50.337
1877:	5.380	–	– 30.003
1882:	5.187	–	– 26.5277

Nu var selvejet alene da heller ikke indikator for en kapitalistisk økonomi i den agrare sektor. I 1835 var de fleste danske gårde på mellem 2 og 8 tønder hartkorn. I århundredets løb mindskedes den gennemsnitlige brugsstørrelse en smule. Der var tale om typiske familiebrug med en småborgerlig produktionsform, ofte med hjælp af 1–2 tjenestefolk og måske en daglejer i høsttiden. Sammenlignet med tidligere århundreder var der ikke noget epokegørende nyt i denne brugsform hvad angik anvendelsen af arbejdskraft henhævet fra det omliggende samfund. Derfor er det problematisk at definere gårdmandsstanden som en ny udbytterklasse.

En mere udpræget udbytterelation er at finde i godsernes stigende anvendelse af jordløse husmænd og daglejere som lønarbejdere, der ofte tilmed boede til leje i godsernes

5. Begtrup G., »Beskrivelse over Agerdyrkningens Tilstand i Danmark«, bind 3, Kbh. 1812, tabel til s. XI.

6. Det ses eksempelvis af udlånstillene fra den i 1786 oprettede »Kongelige Kreditkasse« med henblik på lån til fæstere, der ønskede at købe deres gårde til selveje. Udlånene fordelte sig således: 612 sjællandske bønder lånte 866.000 rigsdaler; 73 fynske bønder 103.000 rigsdaler; 87 lollandske bønder 123.000 rigsdaler; 3.347 jyske bønder 2.071.000 rigsdaler. (Kilde: F. Skrubbeltrang, »Det danske Landbosamfund 1500 til 1800«, s. 416–17).

7. Falbe-Hansen V./Scharling W., op.cit., s. 152–58.

huse. På den vis medførte landboreformerne en ret så hurtig overgang til en kapitalistisk produktionsform i storlandbrugene. Dette kombineredes med den markante stigning i antallet af husmænd, daglejere og inderster efter århundredskiftet. Problemet lå i antallet af gårde, der var nogenlunde statisk, og den store befolkningstilvækst. Mange gårdmandsbørn måtte derfor nødvendigvis blive husmænd eller håndværkere. Dette skal dog ikke forlede til at tro, at de dermed mistede forbindelsen med deres oprindelige sociale miljø. Noget af dette problem løstes sidst i århundredet ved udvandringen til Amerika og ved talrige gårddelelinger.

Konkluderende kan siges, at den agrare økonomi i 1803 lå fjernt fra en decideret kapitalistisk økonomi. Derimod var der på dette tidspunkt sat gang i en omstrukturalisering af ejendomsforholdene, således at man med rette kan tale om en affeudaliseringproces. Imidlertid var denne proces så langvarig, at jeg ikke finder den giver belæg for TK's tese om sammenhængen mellem fattigreformerne af 1803 og en begyndende kapitalistisk økonomi.

3. Konkretisering: et vestjysk sogn

For at perspektivere og uddybe foregående afsnit, skal her trækkes nogle forhold frem fra et konkret landsogn, Hvidbjerg-Lyngs i det daværende Thisted amts sydligste del. Området er repræsentativt for landområderne hvad angår jordbonitet og erhvervsstruktur.⁸ Befolkningsudviklingen var dog mere svingende end den generelle udvikling i landet:

1787: 1158 indbyggere

1801: 1006 indbyggere

1834: 985 indbyggere

1840: 1801 indbyggere

Med udviklingen fra 1834 til 1840 følger dette område imidlertid landsudviklingen.

Før udskiftningen og overgangen til selveje var erhvervsstrukturen i sognene ifølge folketællingen af 1787 således:

madmødre: 218

gårdbeboere: 118

husmænd: 84⁹

tenestepiger: 77

tenestekarle: 65

aftægtskvinder: 23

inderster: 7

gejstlige/degne: 5

aftægtsmænd: 5

almisselemmer: 5¹⁰

daglejere: 3

proprietærer: 2

strikkerske/væverske: 2

fisker: 1

tømmermand: 1

jordemoder: 1

indsidder: 1

Opgørelsen indeholder en del skjulte forbehold, som jeg vender tilbage til nedenfor. Det væsentlige er, at denne struktur ikke ændres i årene lige efter århundredskiftet. Det gør derimod ejendomsforholdene; den eneste hovedgård i Hvidbjerg-Lyngs sogne, Hindsels,¹¹ udstykkedes i perioden 1804–8, hvor ejeren, generalauditor Hans Jacob Lindahl, en af tidens kendte godsslagtere, ifølge Hassing-Revs herreders skøde- og panteprotokol frasolgte omkring 80 gårde og huse på Thyholm, deraf langt de fleste i Hvidbjerg-Lyngs sogne. Dermed var overgangen til selveje

8. I Hvidbjerg sogn gik der 6–7 tønder land på en tønde hartkorn, medens der i Lyngs sogn gik 4,9 tønder land på en tønde hartkorn; det svarer til henholdsvis en middeldag og en god jord.

9. Over halvdelen af disse anføres at »- gaa i dagleie«.

10. Tallet må være underdrevet. I sine iagttagelser fra omkring 1750 oplyser Jacob Wilse, at der på det tidspunkt var omkring 40 fattige på Thyholm, deraf vel de fleste i de folkerige Hvidbjerg-Lyngs sogne. (Kilde: »Professor Jacob Nicolai Wilses Iagttagelser paa Thyholm«, udgivet i 1980 ved B. Boysen, Struer Museum).

11. Hindsels var i 1798 på 29½ tønder hovedgårdsjord; desuden hørte til gården 234 tønder bondegods. For at perspektivere disse tal, kan nævnes at der ifølge Pontoppidan's »Danske Atlas« fra 1769 var ialt 532 tønder hartkorn i de 2 sogne.

gennemført forholdsvis tidligt i dette konkrete tilfælde, og den økonomiske struktur affeudaliseret.

At dette ikke betyder store ændringer i områdets erhvervsstruktur bekræftes af folketællingen fra 1845. Denne er mere differentieret end 1787 folketællingen, for nu møder vi smede, møllere, snedkere, skomagere, ja endda en enkelt urmager. Disse erhverv har naturligvis også eksisteret i 1700-årene, men blot i det konkrete tilfælde været dækket ind under husmandsbegrebet. Er erhvervsstrukturen ikke afgørende ændret, så er det stigende antal indsiddere og fattiglemmer dog slående, noget der som nævnt foran må tilskrives befolkningstilvæksten og ikke en decideret ændret produktionsform.

Distriktets antal af fattiglemmer og ydelserne til dem ser således ud i årene 1804–32 med 4 års intervaller:

	antal	rug		byg		penge	
		tdr.	skp.	tdr.	skp.	risd.	skill.
1804:	47	29	7	64	2	39	86
1808:	43	27	6	62	1	46	0
1812:	38	26	6	56	2	38	32
1816:	24	14	6	43	2	23	23
1820:	26	13	6	47	4	38	0
1824:	31	22	4	54	0	43	3
1828:	57	39	7	77	1	60	0 ¹²
1832:	53	22	3	126	4	48	72 ¹³

Også i forhold til ydelserne til de fattige ses det, at pengeøkonomien i landområderne endnu var at finde et stykke ude i fremtiden, idet den centrale del af understøttelsen udbetaltes i korn. Dermed var der indbygget en inflationssikring i fattighjælpen på landet. At antallet af fattige voksede stærkt sidst i 1820'erne må tilskrives landbrugskrisen, der betød at selv ejere af gode, store gårde måtte lade dem gå på tvangsauktion.¹⁴ Den ekstra

ydelser i 1828 i form af kartofler tyder faktisk på regulær fødevarer mangel i sognet. I denne sammenhæng er det imidlertid væsentligt at konstatere, at gårdejernes ydelser voksede i takt med behovet, som følgende tal fra konkrete gårde viser:

	1806				1806			
	rug		byg		rug		byg	
	tdr.	skp.	tdr.	skp.	tdr.	skp.	tdr.	skp.
Hindsels	2	0	6	0	1	2	4	6
Helligkilddegård	0	6	1	4	0	8	3	2
Præsten	1	0	3	4	2	0	3	4
Semb								
Mølle	0	4	1	0	0	4	2	1
Borregård	0	3	0	6	0	4	1	4
Frøhøjgård	0	2	0	4	0	4	1	4
Barslev								
Mølle	0	3	0	4	0	4	1	4

Disse ydelser kan relateres til den arbejdstvang TK påviser spillede en stor rolle i købstadens administration af fattigvæsenet. I »Reglement for Fattigvæsenets provisoriske Indretning og Bestyrelse paa Landet i Danmark« af 5. juli 1803 var intet konkret angivet om arbejdstvang i forbindelse med status som fattiglem. Ifølge lovens §14 skulle fattigkommissionen blot hjælpe de fattige »– til noget, med deres Kræfter passende Arbejde mod Betaling efter gangbar Priis«. Det er svært at fortolke dette som overgreb mod fattiglemmerne, og ofte har de formodentlig kun ydet sæsonmæssig hjælp på gårdene, medens de den øvrige del af året har gået uvirksomme hen.

»Besværlige« tilfælde kunne man sende til det i 1700-tallet oprettede »Tugt- Rasp og Forbedringshus« i Viborg, noget der dog ikke ses benyttet i Hvidbjerg-Lyngs sogne, der el-

12. Plus 9 tønder kartofler.

13. Kilde: Hvidbjerg-Lyngs sognedistrikts fattigkommissions forhandlings- og regnskabsprotokol 1803–33.

14. Et lokalt eksempel herpå var Hans Nielsen til Helligkilddegård, distriktets næststørste gård. I perioden 1803–21 var han kasserer i fattigkommissionen, men i 1823 måtte han lade sin gård gå på tvangsauktion.

15. På grund af den mellemliggende statsbankerot og dens følger for møntfoden, er de i denne sammenhæng uvæsentlige pengebeløb ikke medtaget.

lers ikke manglede problembørn i denne sammenhæng. I 1838 gennemførtes en lov, som gav landsognene mulighed for at låne penge af staten med henblik på opførelse af arbejdsanstalter, der skulle beskæftige almisselemmerne. En sådan arbejdsforanstaltning fandt heller ikke sted i det konkrete tilfælde. Heller ikke den fra litteraturen kendte »bortlicitering« af børn til arbejde hos gårdejerne ses at have fundet sted; i hvert fald er der intet anført herom i fattigkommissionens protokol. Tvært imod griber kommissionen i 1806 ind på børnenes vegne, da en del fattige åbenbart har holdt deres børn hjemme fra skolen. Sender de ikke straks børnene i skole, mister de understøttelsen. Samme år anmelder kommissionen en gårdmand til amtskommissionen fordi denne ikke godvilligt ville udlevere den hjælp han var sat til at yde et fattiglem.

Når forholdene således på landet tilsyneladende har været mere lempelige, end de af TK skildrede købstadsforhold, så mener jeg det hænger sammen med udgangspunktet. Det ligger naturligt i den kapitaliserede byøkonomi at udbytte de fattige mere direkte og åbent. De fattige betragtedes her som ledig arbejdskraft og dermed som en tabt værditilvækst i økonomisk henseende. Landsognene, og det vil som nævnt sige størstedelen af den danske befolknings grundlag, havde en semifeudal økonomi, og bevidstheden i landbefolkningen var her i det 19de århundredes første halvdel endnu i al væsentlighed feudale. Dette måtte være en fordel for de fattige, idet de her betragtedes som en naturlig del af sognet, hvor de oftest var født, opvokset og havde slægtninge, af og til endda blandt gårdmændene. Det var ikke så meget et spørgsmål om at udnytte en arbejdskraftreserve, som det var et spørgsmål om forsøgelse af en mindre heldig stillet del af helheden. I denne betragtning ligger ikke en romantisering af forholdene på landet, blot en konstatering af at det feudale landsbyfællesskab og nogle af de dertil knyttede værdier fik positiv betydning for de fattige langt op i forrige århundrede.

Ketty Johansson: Spade – eller paradeskovl

1980'erne er græsrodsbevægelsernes årti på snart sagt alle samfundsrelevante områder, hvilket kun kan opfattes som en livsbekræftende tendens i en ellers truende virkelighed. Også på det historiske felt er der liv i græsrodderne – lokalhistorien lever og blomstrer som aldrig før, hvorom det hastigt voksende antal af lokalhistoriske foreninger og ditto arkiver taler sit tydelige sprog. Et af de seneste skud på den hæderkronede lokalhistoriske stamme er egentlig en podekvist fra vort broderland Sverige, nemlig litteraten Sven Lindqvists håndbog »Gräv där du står« fra 1978. Denne bog beskæftiger sig med en gren af historien, nemlig arbejdets og arbejderens historie, som både på rigshistorisk-, men især på lokalhistorisk plan har været underrepræsenteret. Sven Lindqvists bog har det erklærede mål at fungere som vejledning for den menige arbejder til at udforske sit eget arbejde på egne præmisser.

Målsætningen for bogen er, at den skal være et hjælpemiddel til at sætte arbejdets historie – læs industriarbejdets historie – i centrum. Formålet er ikke blot at give arbejderen sin identitet tilbage – den identitet, han mistede, da han blev et nødvendigt vedhæng til maskinerne, men i sidste instans at åbne arbejderens øjen for det faktum, at det er hans arbejde, der har skabt værdierne i virksomheden og i videste forstand i samfundet. Forskningen i arbejdets historie er således ikke blot et spørgsmål om den enkeltes identitet, men også et led i den politiske kamp om retten til produktionsmidlerne.

Sven Lindqvists håndbog er imidlertid ikke det første bud på en udforskning i arbejdets historie på arbejderens egne præmisser. I England har der siden slutningen af 1960'erne været en bevægelse – History Workshop – hvor forskningen foregår som en vekselvirkning mellem amatørhistorikere og faghistorikere.¹

1. Kristof K. Kristiansen og Tinne Vammen: History Workshop. Om et engelsk forsøg på at gøre historie til fællesje, Fortid og Nutid XXVIII, 1978 s. 411ff.